The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science
Doi number:http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2219
Number: 25-I , p. 35-50, Summer I 2014

ASYA'DAN AVRUPA'YA YAYLI ÇALGILAR TEL ÜZERİNDE SES ELDE ETME TEKNİĞİNE GÖRE SINIFLANDIRMA

THE BOWED INSTRUMENTS FROM ASIA TO EUROPE A CLASSIFICATION BASED ON PRODUCING SOUND ON THE STRING

Doç. Dr. Gözde ÇOLAKOĞLU SARI
İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı

Özet

Organoloji disiplini kapsamında çalgılar; yapıları, icra teknikleri ve icra edildikleri ülke ve bölgelerine göre sınıflandırılmalıdır. Çünkü çalgı türlerinin coğrafi bölgelere has özelliklerle çeşitlendiği ve isim, şekil ve yapı varyasyonlarıyla farklı coğrafi bölge ve müzik türlerinde icra edildiği görülmektedir.

Bu çalışmada Asya ve Avrupa kapsamındaki yaylı çalgılar ele alınarak, tel üzerinde ses elde etmek için kullanılan iki farklı yöntemin ilgili coğrafya üzerinde yaşayan toplumlar bazında tespit edilmesi önerilmektedir. Genel olarak Avrupa'da bilinen yaylı çalgılar keman ailesi üyeleridir ve hem bu aile, hem de Asya'daki tanıdık-bilindik pek çok yaylı çalgı ailesinde tellere parmak ucu ile temas suretiyle ses elde edilmekte/perde basılmaktadır. Tellere tırnak ile temas suretiyle ses elde etme tekniğinin ise Balkanlar ve İstanbul kökenli olduğu düşünülebilir, ancak bu coğrafyadan uzak sayılabilecek bölgelerde de (Kazakistan, Kırgızistan, Tuva ve Hindistan) aynı tekniğin kullanıldığı görülmektedir.

Çalgılar söz konusu icra teknikleri bağlamında incelenirken, aldıkları isimler ve bu isimlerin komşu kültür coğrafyaları arasındaki geçiş ve birbirleriyle olan ilişkileri de günümüze kadar üzerinde durulmamış konumuz araştırma dinamiğine önemli bir ivme kazandırmaktadır.

Bu parametreler doğrultusunda; çalışmamızda yaylı çalgılar Asya ve Avrupa kültürel coğrafyaları bütünlüğünde; icra edildikleri bölgeleri, ortak, benzer ve farklı özellikleri ile tel üzerinde ses elde etme teknikleri bağlamında incelenmiş, tespitler yapılarak, sınıflandırma ve metodoloji önerileri getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Organoloji, Çalgı Sınıflaması, Yaylı Çalgılar, Tel Üzerinde Ses Elde Etme Teknikleri

Abstract

Within the scope of organology discipline; instruments are classified according to their structure, performing techniques and country and region they are performed. Because it is seen that types of instruments vary according to characteristics specific to geographical regions and performed in different geographical region and music types with name, shape and structure variations.

In this study string instruments within the scope of Asia and Europe will be analyzed, and it will be suggested to determine two different methods used for producing sound on strings in the basis of related geography.

In general, the bowed instruments in Europe are the members of the violin family. It is produced sound by pushing on the strings with fingertips either in this family or numerous most widely recognized instrument families in Asia. It is supposed that the technique is producing sound by pressing on the strings with fingernail, is origin from Balkans and Istanbul. But the same technique is also used in some geographical regions is far from this region (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tuva and India).

In accordance with these parameters, the names of instruments and transition and relation of these names within neighbour culture geographies enable important acceleration to our research dynamic with its subject that has never been analyzed up to now.

In our study, string instruments were analyzed throughout Asia and Europe cultural geographies, in the sense of techniques of producing sound on strings with common, similar or different features, determinations were made and it was tried to make suggestions of classifications and methodology.

Key Words: Organology, Classification of Instrument The Bowed Instruments, Techniques of producing sound on strings

GİRİŞ

Organoloji disiplini kapsamında çalgılar; yapıları, icra teknikleri ve icra edildikleri ülke ve bölgelerine göre sınıflandırılmalıdır. Günümüzde uluslararası alanda kabul edilmiş olan Curt Sachs- Horn Bostel sınıflandırması; çalgıları genel çatı olarak *idiophones* (kendi tınlayan vurmalı çalgılar), *membranaphones* (yüzeylerinde deri gerili vurmalı çalgılar), *chordophones* (telin titreşimiyle ses elde edilen çalgılar) ve *aerophones* (havanın titreşimiyle ses elde edilen çalgılar) şekline sınıflandırmış ve alt gruplarını da oluşturmuştur. Buna göre yaylı çalgılar *chordophones*un alt grubu olan *lute* grubu içerisinde yer almakta ve bu alt gruplar da kendi aralarında ayrılmaktadır.

Yapı ve tekniğe göre şekillenen bu sınıflandırma ile birlikte, çalgı türlerinin coğrafi bölgelere has özelliklerle çeşitlendiği ve isim, şekil ve yapı varyasyonlarıyla farklı coğrafi bölge ve müzik türlerinde icra edildiği görülmektedir. Bu açıdan, çalgı ailelerinin sınıflandırılmasında icra edilen bölgeler ve toplumların payı öne çıkmaktadır.

2008'de tamamlanmış olan "Anadolu'dan Balkanlar'a Armudî Biçimdeki Kemençeler: Tarih, Teknik ve Geleneksel İcrasına İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz" başlıklı doktora tezinde, kemençe çalgısı özelinde konu hakkında tespitler yapılmıştır: "Nüfus değişimleri, mübadeleler, göçler, farklı topraklarda kurulan hâkimiyetler, coğrafi yakınlıklar ve kültürel etkileşimler benzer çalgı ailelerinin yakın coğrafyalarda benzer özellikler ile çalınmasına vesile olmaktadır. Çalgılar farklı coğrafi bölgelerde, farklı ya da benzer özelliklerle, farklı ya da benzer adlarla ve farklı ya da benzer işlevlerle çalınabilmektedirler" (Çolakoğlu, 2008; 220).

Bu çalışmada Asya ve Avrupa kapsamındaki yaylı çalgılar ele alınarak, tel üzerinde ses elde etmek için kullanılan iki farklı yöntemin ilgili coğrafya üzerinde yaşayan toplumlar bazında tespit edilmesi önerilmektedir. Yaylı çalgılar üzerine yapılan çalışmalarda, yapı, şekil, teknik özellikler vb gibi pek çok sınıflandırma parametresi oluşturulabilir. Çalışmamızda dikkat çekilmek istenilen konu ise **tel üzerinde ses elde ederken (perdeleri basarken) kullanılan iki farklı yöntemin kültürel coğrafya ve toplumlar bazında tespit edilmesidir ki;** çalgıların aldıkları isimler ve bu isimlerin komşu kültür coğrafyaları arasındaki geçiş ve birbirleriyle olan

ilişkileri de günümüze kadar üzerinde durulmamış konumuz araştırma dinamiğine önemli bir ivme kazandırmaktadır.

Genel olarak Avrupa'da bilinen yaylı çalgılar keman ailesi üyeleridir ve hem bu aile, hem de Asya'daki tanıdık-bilindik pek çok yaylı çalgı ailesinde tellere parmak ucu ile temas suretiyle ses elde edilmekte/perde basılmaktadır. Tellere tırnak ile temas suretiyle ses elde etme tekniğinin ise Balkanlar ve İstanbul kökenli olduğu düşünülebilir, ancak bu coğrafyadan uzak sayılabilecek bölgelerde de (Kazakistan, Kırgızistan, Tuva ve Hindistan) aynı tekniğin kullanıldığı görülmektedir.

Aşağıda yaylı çalgıların ilk örnekleri bölümünden sonra, "Tellere Parmak Ucu ile Temas Suretiyle Asya ve Avrupa'da İcra Edilen Yaylı Çalgılar" ve aynı kültür coğrafyalarında "Tellere Tırnak ile Temas Suretiyle İcra Edilen Yaylı Çalgılar" incelenecek, çalgıların ve tel üzerinde ses elde etme (perde basma) tekniklerinin coğrafi geçişi analiz edilerek, değerlendirilecektir.

Yaylı Çalgıların İlk Örnekleri

Yaylı çalgıların ilk örneklerinin Asya'ya dayandırıldığı konusunda genel olarak fikir birliğine varılmaktadır. Milattan önceki Çin müziği ve çalgıları hakkında varılan bazı görüşlere göre; Çin'in geleneksel müziğinde halen kullanılan çalgılar, eski Çin çalgılarının prototipleridir ki; bunlardan *erhu* yay ile çalınmaktadır (Akdoğu, 1999; 9). Müzikle ilgili bilimsel çalışmaların temeli olarak kabul edilen Eski Yunan'da ise yaylı çalgıların bulunmadığı çeşitli kaynaklarca belirlenmiş (Ataman, 1947; 44) ve ünlü Türk müzikoloğu Mahmut Ragıp Gazimihal (1900-1961) ilk çağda yaylı çalgının olmadığından bahsetmiştir (Gazimihal, 1958; 8). Alman müzik bilimcisi ve organolog Sachs (1881–1959) ise yaylı çalgıların (*fiddle*) en eskilerinin 9. yüzyılda İran'da, 9 ve 10. yüzyıllarda Çinliler ve Moğollar'da görülebileceğini, Avrupa'da yaylı çalgıların 10. yüzyılda resmedildiğini belirtmiştir. Ayrıca Sachs 9. yüzyılda Hinduist Java tapınak kabartmalarında da yayın resmedilmediğini, 9 ve 10. yüzyıllara ait örneklere ulaşmanın ancak mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ona göre en eski Avrupa yaylı çalgıları modern Türkistan ve Hindistan yaylılarıyla yakından ilişkilidir. Bu nedenle yaylı çalgıların anayurdu ile ilgili tüm kanıtlar İç Asya'yı göstermektedir (Sachs, 1992; 216).

Tellere Parmak Ucu ile Temas Suretiyle Asya'da İcra Edilen Çalgılar

Asya coğrafyası düşünüldüğü zaman, Türk Müziği kaynaklarında *ıklığ, kemançe* ve *rebab* olarak adlandırılan ve Orta Asya içlerinden Mısır, Endonezya, İran ve Anadolu'ya kadar birçok ülkenin ortak yaylısı olarak tarif edilen çalgı; Batı Asya'da özellikle İran ve Azerbaycan'dan Rusya'ya kadar *kemançe* ya da *kemança*, Orta Asya'da Taciklerde *ghijjak*, Özbekler'de *ghijjek* ve *giccak*, Türkmenlerde *gıjak* (*gıcak*), Karakalpaklarda *ghirzhak*, Afganistan'da *gijjak*, Endonezya'da *rebab* veya *rübab*, Kuzey Afrika'nın doğu bölgesinde *Magrib rebab*ı, batı bölgesinde *Moorish rebab*ı, Çin'de *erhu*[1], Japonya'da *kokyu*, Osmanlı-Türk Müziğinde *kemançe* ve günümüz Türkiye'sinde ise *rebab* olarak adlandırılmaktadır (Şekil 1-6) (During, 1991; 110, 123; Öğel, 2000; 198-199; Miller, 1999; 272, Sertkaya, 1982; 194).

[1] Aynı şekil, yapı ve özelliklere ait yaylı çalgılar (*erhu*, *zhonghu*, *gaohu* vb.) Çin'de *Huqin* ailesi içerisinde yer alır. Ailenin en çok kullanılan üyesi olan *erhu* terimindeki *er* çalgının iki telli olduğunu, *hu* ise *Huqin* ailesi üyesi olduğunu belirtir. Japonya'da çalınan tek yaylı çalgı olan *kokyu* ise Çin'den buraya geçiş yapmıştır ve *Huqin* ailesi içerinde düşünülebilir.

Şekil 1a-b-c. sırasıyla 16, 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı sarayında *kemençe* icracıları[2]

*Kemançe*nin tarih boyunca yaylı çalgıları ifade eden bir terim olarak kullanıldığı bilinmektedir. 18. yüzyıla kadar Osmanlı-Türk Müziği'nin tek yaylısı olan bu çalgı; 15. yüzyıla kadar yaylı çalgı anlamında Türkçe terim olan *ıklığ*, bu yüzyıldan sonra yine yaylı çalgıya atfedilen Farsça terim *kemançe* ve *armudî kemençe*nin fasıl musikisine girmesiyle de *rebab* olarak adlandırılmıştır. Osmanlı-Türk Müziği'nde kullanılmasa da, 14-15. yüzyıllara ait Farsça yazma eserlerde geçen (anonim bir eser olan Kenzü't-tuhaf ve Maragi'nin *Cami'ul Elhân*, *Fevaid-i Aşere* ve *Makasıd'ul- Elhân* adlı eserleri) ve günümüzde Batı ve Orta Asya'da icra edilen *gıcek, gijjak, gıcek* çalgısı da aynı aileden kabul edilebilir.

Bahsedilen terimlerin hepsi aslında yaylı çalgıyı ifade etmektedir. *Iklığ* ve *kemançe* terimleri yay ile çalınan çalgı anlamına gelirken, ünlü, doğu bilimci ve müzikolog Henry George Farmer (1882-1965) *rebab* için şu açıklamayı yapmıştır: "*Rebab* Arapça'da yay ile çalınan tüm çalgılara verilen bir isimdir. *Rabba*'dan (düzenlemek, bir araya getirmek) gelir. Bu sözcük ditmelilerdeki (mızraplı-çekmeli) kesik sesleri birleştirerek, uzun olarak çalınabilen çalgıları, ditmelilerden ayırmak amacıyla kullanılıyordu, ancak *rübab* İranlılarda ditmeli çalgılara verilen isimdi" (Farmer, 1977, c.2; 645). *Gijak, gıcek, gijek, gicek, kıyak* gibi terimler ise yay ve kiriş anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca yaylı çalgı için kullanılan *gıygı, gıvgıv, gıygıy* gibi ses benzetmelerinin de bu kökten geldiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.[3]

---

[2] Şekil 1a. 1582 yılına ait *Surnâme-i Hümâyûn* adlı eserde III. Murat'ın şehzadesinin sünnet düğününü konu alan bir minyatürden ayrıntı. Şekil 1b. 1720 yılına ait *Suname-i Vehbî* adlı eserde III. Ahmet'in dört şehzadesinin sünnet düğününü konu alan bir minyatürden ayrıntı. Şekil 1c. 19. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen Le *Portraits des Difeerens Habillemens qui sons en Usage à Constantinople et dans* adlı eserde tasvir edilen bir cariye.

[3]Nazilli ve çevresinde keman için *kıykı*, Eskişehir, Elazığ, Balıkesir ve Kırklareli'nde *gıygı*, Denizli, Manisa ve Malatya'da ise *gıvgıv* adlarının kullanılması.

Şekil 2. İran *Kemançası* (During, 1991; 116) Şekil 3. Fetish' in "Arapların Kullandıkları *Kemangeh*" olarak nitelendirdiği çalgı (Fetish, 1869; 136)

Ortak özelliklere sahip olan bu çalgılar, farklı bölgelerde farklı adlarla anılsalar da; şekil, yapı ve icra tekniği olarak benzer özellikler taşımaktadırlar. Perdesiz bir sapları, deriyle kaplı yarı küre, armut ya da dikdörtgen kutu şeklinde bir ses kutuları vardır ve parmak uçları ile tellere temas suretiyle çalınırlar. Çoğunda çalgının alt kısmında metal bir çubuk bulunur ve icracı çalarken bu çubuğu dizine ya da yere dayar. Genellikle 2-3 telli olabildikleri gibi, 4 tel ile çalınanları da mevcuttur.

Şekil4a. Çin *Erhu*su (Stock, 93; 113) Şekil 4b. Japon *Kokyu*su (Hughes,oxformusiconline)

Osmanlı-Türk Müziği'nde çalınan *kemançe* (günümüzde *rebab*), Batı Asya'da özellikle İran ve Azerbaycan'dan Rusya'ya kadar çalınan *kemança*, Özbekler'de çalınan *ghijjek* veya *giccak* yarı küre şeklindeki tekne yapısı açısından benzemekte, Çin *erhu*su ve Japon *kokyu*sunda ise tekne biraz daha küçülmekte, kare ya da beşgen bir hal almaktadır. Endonezya *rebab* veya *rübab*ının teknesi armut ya da kalp biçimindedir (Şekil 1-6).

Şekil 5. Enzodonezya *Rebab*ı (Kartomi, 1984; 123)

Tacikistan ve Afganistan'da çalınan *gijjak* ise dikdörtgen kutu şeklindeki teknesiyle yukarıdaki çalgılardan farklılık göstermektedir, ancak tellere parmak uçlarıyla temas suretiyle çalınırlar (Şekil 6).

Şekil 6a. Tacik *Gijjak*ı[4] Şekil 6b. Afgan *Gijjak*ı (Jenkins, 1976; 41)

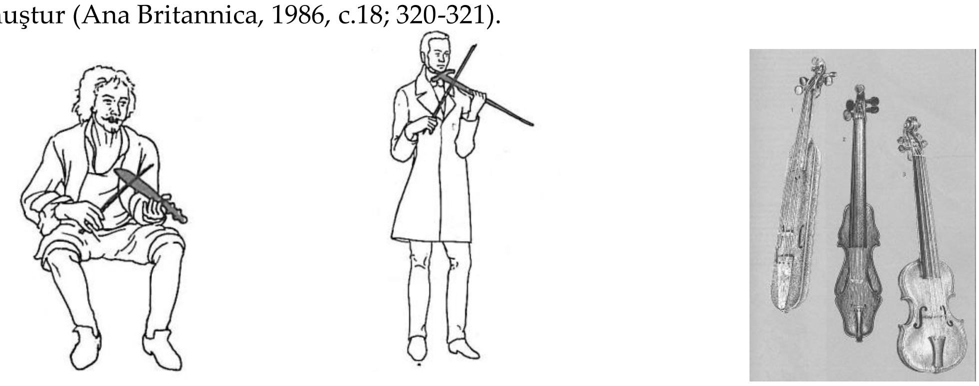
2-Tellere Parmak Ucu ile Temas Suretiyle Avrupa'da İcra Edilen Çalgılar

İncelenen belgeler ışığında, yaylı çalgının Asya'da geliştirildiği tespit edilmektedir. Avrupa'da öncelikle mızraplı çalgılara yay adapte edilmeye çalışılmış, Roman milletlerinin kullandığı *ficidula*, Orta, Batı ve Kuzey Avrupa'da kullanılan *cruth, chrotta, lirotte* ve *rotte* bu ilk çalgılar arasında yer almıştır (Engel, 1883; 152-153). Fransızca *rebebe, reberbe, rebesbe*; İngilizce *ribibe*, *ribible*, *rubebe*[5], *rubible* ve *rybybe*den gelen ve yaylı çalgıyı ifade eden *rebec* terimi ise orta çağı ve sarayı temsil eden önemli bir simge görevini üstlenmiştir. Rönesans döneminin Franko-Flaman bestecisi ve müzik teorisyeni Tinctoris (1435-1511) *De inventione et usu musicae*[6] adlı eserinde *rebec* teriminin ilk olarak Fransa'da 1280-1300 yıllarında kullanıldığını, bu terimden evvel çalgının çeşitli varyasyonlarının Bizans ve Avrupa'da *lyra dicta* adıyla çalındığını bildirmiştir (Downie, 1991; 63). Bu terimsel değişimin sebebi 12. yüzyılda *rebec* kelimesinin Arap ve Latin dillerinde bulunmamasıdır (Baines, 1992; 279-280). Böylece Bizans sarayında çalgı *lyra* adıyla çalınırken, Avrupa'ya girişinden kısa bir süre sonra *rebec* adını almıştır.

12. yüzyıl sonlarında günümüz Alman *keman*ının prototipi olan *gige, gigue, giga, geige* Kuzey Batı Avrupa ve Batı Avrupa'da kullanılmıştır (Engel, 1883; 153). Dini müzik ve *chanson*lara eşlikle rol oynayan *hurdy-gurdy* ise erken *viol*e örnektir.

[4] The Institute of Ismaili Studies, http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=106106.
[5] Bu terim *jew's harp* için de kullanılmıştır.
[6] Remnant, www.grovemusiconline/index.html/rebec maddesi.

Alman besteci, piyanist ve müzik yazarı Michael Praetorius ise *Syntagma Musicum* (1618) adlı kitabının ikinci cildine *De Organographia* adını vermiş ve burada *rebec*i *kleine posche* içinde anmıştır.[7] Yazar bu terimle *rebec*in dekore edilerek, dansçıların etek ceplerinde taşınmak üzere küçük ve dar *kit* veya *pochette* durumuna getirilmesini anlatmak istemiştir (Sachs, 1992; 278) (Bkz. Şekil. 8). Çünkü rebec, Rönesans döneminden sonra fiziksel ve işlevsel bir değişim yaşamış, boyutu küçülmüş, klavye kısmı göğüs (kapak) hizasından daha yukarıya monte edilir olmuş, akordu pestleşmiş, halk arasında şiir ve dansa eşlik amacıyla çalınmaya başlamıştır. 16. yüzyılda sopranodan basa kadar çeşitli boyutlarının yapıldığı bilinmektedir. 18. yüzyılda *keman*ın gölgesinde kalan *rebec*, *kit* ve *pochette* olarak bir süre çalındıktan sonra, zamanla ortadan kaybolmuştur (Ana Britannica, 1986, c.18; 320-321).

Şekil 8. 18 , 19 ve 17-18. yüzyıllara ait *kit* örnekleri (Diagram Group, 1976, 215)

15. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Rönesans ve Barok müzikte önemli rol oynayan *viol* ise 18. yüzyılın sonuna kadar solo bir çalgı olarak kullanılmış, 18 ve 19. yüzyıllarda Amerika'da kullanılan *bass viol*, 4 telli bir çalgı olarak keman ailesinin içerisinde anılmıştır[8] (Şekil 9).

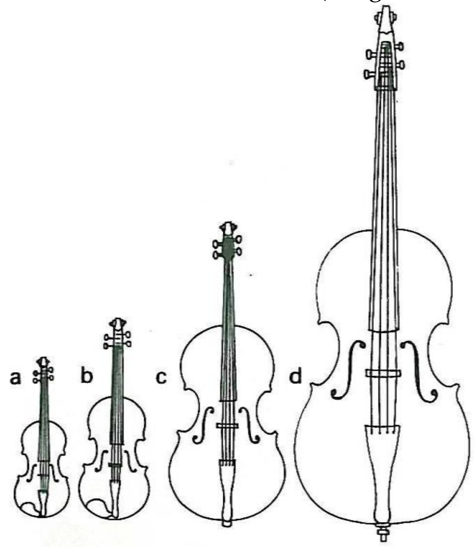
Perdeli bir çalgı olan *viol* (viol da gamba) ve *keman*, *viyola*, *viyolonsel* ve *kontrbas* çalgılarından oluşan *Keman Ailesi rebec*in rağbetten düşmesinden sonra İtalya'da çalınmaya başlamış, ailenin tüm üyeleri ortaçağ Latincesinde telli saz anlamına gelen *viyola*dan türemiştir. Çalgıların ses aralıkları aynı, ancak fiziksel özellikleri ve tonları farklıdır (Şekil 10).

[7] Remnant, www.grovemusiconline/index.html/rebec maddesi, terminoloji.

[8] Woodfield and Robinson, http://www.grovemusic.com/index.html/viol maddesi.

Şekil 9. Soprano, Tenor ve Alto ve Bas *Viol*ler (Diagram Group, 1976; 198-199)

Şekil 10. *Keman*, *Viyola*, *Viyolonsel* ve *Kontrbas*tan oluşan *Keman Ailesi* (Diagram Group, 1976; 211)

Keman ve *viol* ailesine ait söz konusu çalgılar parmak ucu ile tellere temas suretiyle icra edilmekle birlikte, ailenin ilk örneklerinin çalım tekniğine dair bilgiler netleşmemektedir. Remnant'a göre *rebec* Kuzey Avrupa'da keman gibi omuza alınarak, tellere parmak ucu ile temas suretiyle, güneyde ise dikey bir şekilde vücut hizasında tutularak, tellere tırnak ile temas suretiyle çalınmıştır. Ancak bu gibi genellemeler sadece eğilim ve temayüllerin yansımasıdır ve kesin kural sayılmazlar. *Rebec* çalınan her yerde farklı icra teknikleri görülebilir. Örneğin dikey tutuş pozisyonu İngiltere'de neredeyse hiç görülmemiştir.

3-Tellere Tırnak ile Temas Suretiyle Asya'da İcra Edilen Çalgılar

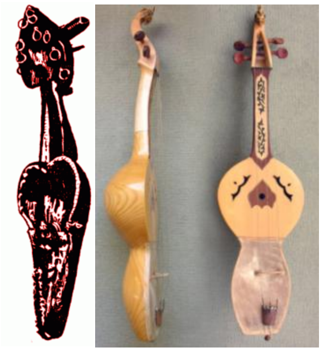

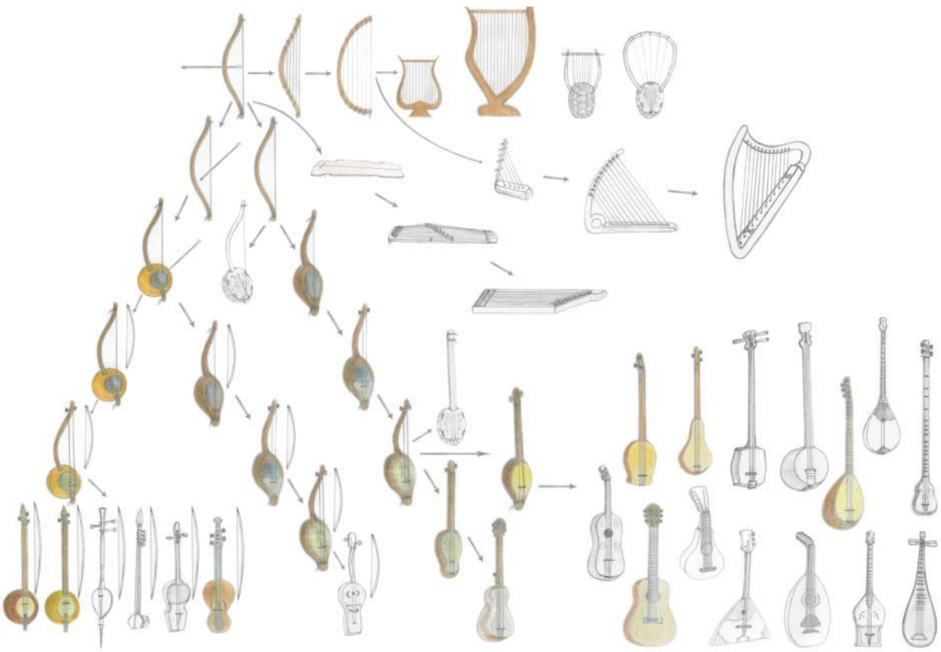
Şekil 11. Tellere tırnak ile temas suretiyle icra

"İlk insanların avlanma yayına oku sürterek bir takım sesler çıkardıkları ve adına *okluğ* ismini verdikleri, *okluğ*un ucuna su kabağı ilave edilmesiyle de çalgının *ıklığ*a dönüştüğü" bilgisi yaylı çalgıların ilk örnekleri için yapılan tahminler arasındadır. Su kabağının üst kısmına ince deriler gerdirilip sap ilave edilmesi ve kiriş tellerin deri üzerinden geçirilmesi ise sesin daha net çıkmasını sağlamıştır. Gazimihal'e göre; Türklerin gelişmiş ilk yaylı sazı kopuzdur, ancak bu çalgıya ilk çağda rastlanılmamaktadır (Gazimahal, 1975, 14). Türkler yaya yüzyıllar boyu *ak, ok, ık* gibi isimler verilmişlerdir. Örneğin; Kuzey Doğu Türkleri *kopuzun* yayla çalınanına *oklu kopuz* veya kısaca *okulu* ya da *ıklığ* gibi adlar kullanmışlardır ki; bu deyimler halen Anadolu'da duyulmaktadır (Gazimihal, 1961, s. 113) (Bkz. Dipnot 2). Bu bağlamda; genel

olarak yay ile çalınan çalgılara *ıklığ*, parmak veya mızrap türünden maddelerle çalınanlarına da *kopuz* adı verildiği tarihi belgelerden anlaşılmaktadır (Açın, 1994, 15).[9]

Orta Asya'nın pek çok bölgesinde var olmakla birlikte yaygın olarak Kazakistan ve Kırgızistan'da çalınan ve at kılından yapılmış 2 teli olan *kıl kopuz* ya da *kıyak* ise mızrapla çalınan kopuzun okla (yay) çalınan şekli olarak icat edilmiş, *oklu kopuz* ve *kıl kopuz* adlarıyla anılmıştır (Şekil 12).

Şekil 12. Kıl Kopuz (Öğel, 2000; 300; Güner Özkan Arşivi)

Şekil 13. Çalgıların oluşumu

İşte Kazakistan ve Kırgızistan'da çalınan *kıl kopuz* ve *kıyak*, Moğolistan'da çalınan *morin khuur ve* Rusya Federe Cumhuriyetleri'nden Tuva'da çalınan *igil* at kılından yapılan telleri, yapısında at figürünün kullanılması ve tellere tırnak ile temas suretiyle çalınması açısından benzerlikler göstermektedir.

[9] Şekil 13'de İTÜ Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Öğretim Üyesi, bağlama ve ses icracısı Prof. Erol Parlak tarafından hazırlanan çalgıların oluşumu ile ilgili şema görülmektedir. Şemanın sol bölümünde avlanma okunun yaylı çalgıya nasıl dönüştürüldüğü tasvir edilmektedir.

Moğol insanının gelenek ve kültürünü yansıtan sembolik bir çalgı olarak kabul edilen *morin khuur* aynı zamanda UNESCO tarafından "The Proclamation of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity", "İnsanlığın sözlü ve manevi mirasını taşıyan eserlerden biri" olarak kabul edilen bir çalgıdır. Moğolistan'da tiyatro ve drama gibi sanatlara, sözlü ve enstrümantal repertuara eşlik eden ve günlük hayatın her dilimindeki performansın yegane çalgısı olan *morin khurr*un telleri at kılından yapılmakta ve burguluk kısmında da at başı figürü[10] bulunmaktadır. Çalgı tellerine tırnak ya da tırnak içi ile dokunmak suretiyle çalınmaktadır (Şekil 14).

Rusya'ya ait olmakla birlikte, Türkî yerleşimin yaygın olduğu Altay'ın kuzeyindeki Tuva bölgesinde geleneksel müziğin en önemli türlerinden olan *boğaz* havalarının eşlik çalgısı *igil,* iki ve khıl sözcüklerinden oluşmakta ve iki telli anlamına gelmektedir (Vertkov, 1975; 130). Benzerleri Sibirya'daki Altay Cumhuriyeti'nde *ikili,* Hakasya Cumhuriyeti'nde *ıkh, ıyık,* Özbekistan'da ise *kobuz* adlarıyla çalınmaktadır (Suzukey, 1989), (Şekil 15).

Şekil 14. *Morin Khuur*

Şekil. 15. *Igil* (Musique du Monde, 1996; 28)

Söz konusu kültürel coğrafyandan kısmen uzak olsa da, Hindistan'da çalınan *sarangi ve sarinda* da tellere tırnak ile temas suretiyle icra edilen çalgılar arasındadır. Kuzey Hindistan, Pakistan, Kaşmir ve Afganistan'daki yaylı çalgıların şekil olarak Batı ve Güney Asya coğrafi bölgelerinden farklılık gösterdiği tespit edilebilir. Özellikle klasik müzikte kullanılan *sarangi* ve halk müziğinde kullanılan *sarinda*nın çok sayıda ahenk teli bulunmakta ve bu teller icra edilecek *raga*ya göre akortlanmaktadır. *Sarinda*nın teknesinin üst yarısı açıktır ve genellikle daha ağırdır (Jenkins, 1976; 39) (Şekil 16-17). Buna benzer olarak, özellikle Afganistan'ın kuzey ve İran'ın güneydoğu bölgesinde kullanılan *gijjak* isimli çalgı aynı isimli diğer çalgılardan farklılık göstermekte ve *sarinda*ya benzemektedir. Tüm bu benzerliklerin komşu coğrafi bölgeler vasıtasıyla geliştiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

[10] Bu bölümde bahsedilen çalgıların burguluk kısımlarında at başı bulunmaktadır. Göçebe yaşam içerisinde atın ulaşımı sağlayan yegâne araç olması, pek çok şarkı ve şiirin at üzenindeyken oluşturulması, at üzerinde çalgı icra edilmesi ve diğer inançsal öğeler sebebiyle, çalgının baş kısmında at kafası bulunmakta, teller ve yayın kılları da at kılından yapılmaktadır.

Şekil 16- Sarangi (Abrashev, Bozhidar, 2008; 99; Jenkins, 1976; 41)

Şekil 17a. *Sarinda*[11] (Kişisel Arşiv) Şekil 17b. *Sarangi* (Abrashev, Bozhidar, 2008; 100)

4- Tellere Tırnak ile Temas Suretiyle Balkan Ülkeleri ve Anadolu'da İcra Edilen Çalgılar

Anadolu ve Balkan coğrafyasında tellere tırnak ile temas suretiyle icra edilen çalgıların genel yapıları (armudî biçim) ve icra teknikleri itibarıyla ortak özellikler taşımaları aynı aileye mensubiyetlerinin tespitinde kolaylık sağlamıştır[12].

Yukarıda bahsi geçen ve *orta çağı* temsil eden armudi biçimli *rebec* kemanın yaygınlaşmasıyla rağbetten düşmüş, ancak zaman içerisinde farklı kültürlerde, farklı müzik türlerinde, farklı kimlik ve isimlerle (*lyra*, *gadulka*, *kemençe* ve *tırnak kemane*) kendisine yer

[11] 2007 Temmuz ayıda yapılan alan çalışmamız sırasında Girit'in merkezi Heraklion'a bağlı Houdetsi'deki "Labyrinth Music Centre"da yer alan müzede fotoğraflanmıştır.

[12] Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz "Anadolu'dan Balkanlara Armudi Kemençe: Tarih, Teknik ve Geleneksel İcrasına İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz, Yayınlanmamış Doktora Tezi".

edinmiştir. Çalgı farklı bir toplumda var olmak için orayla etkileşmiş ve bu etkileşim sonucunda farklı bir kimlik/ kimlikler kazanmıştır (Şekil 18).

Şekil 18. Bizans dönemine ait fildişi kutu
(Museo Nazionale, Floransa, 26)

Rönesans döneminden sonra zamanla halk arasında kullanılmaya başlanan ve Bizans İstanbul'undan Girit ve Ege Adaları'na ulaşan çalgı, burada *lyra* adı altında, düğünler, eğlenceler ve festivallerde dansa eşlik amaçlı icra edilmiş, toplumunun temel düşüncesinin ve geleneğin en otantik kanıtı ve simgesi olmuştur. Yunanistan Makedonya ve Trakya'sında da icra edilen çalgının bir versiyonu ise Ege Adalarını uzun yıllar egemenliğinde bulunduran İtalya'nın güneyinde ve eski Yugoslav Makedonya topraklarında bulunan Hırvatistan'da *lyrica/lijerica* adıyla dans eşliği amaçlı çalınmaktadır.

Bulgaristan'da aynı biçim ve teknikle icra edilen *gadulka* ise genellikle yeni yıl törenleri, festivaller, düğünler ve eğlence yerlerinde dansa eşlik amacıyla kullanılmış, 1980'li yıllardan itibaren gece kulüplerinde yerini almıştır (Buchanan, 1991; Rice 2004). Komünist dönemde Bulgar kültürel performansını temsil etmeyi amaçlayan devlet destekli halk orkestralarında, keman ailesinde olduğu gibi sopranodan kontrbasa çeşitleri düzenlenmiş, 1989'da *dünya müziği* sektörünün oluşmasıyla bu piyasada yer almıştır. Ayrıca sokak müziği yapan icracılar arasında da *gadulka* çalınmaktadır.

Balkan kültürel coğrafyasında halk danslarına ve eğlenceye eşlik amacıyla kullanılan *lyra*, 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda da önce *lyra* ve daha sonra *kemençe* adıyla *kaba saz* denilen gruplarda aynı işlevle icra edilmeye başlamıştır. Rum asıllı *kemençe* üstadı Vasilâki (1845-1907) ve dönemin İstanbul'unda özel musiki meclislerinde çalan Tanbûri Cemil Bey'in (1871–1916) icra açısından getirdiği yenilikler ve bıraktığı plaklar çalgının dans ve eğlence müziği kimliğinden bağımsız olarak, klasik takımlara (*ince saz* takımlarına) girmesini sağlamıştır.

Armudî çalgılarının Anadolu versiyonu; Zonguldak ve Bartın'dan başlayarak sahil kesimini takip eden bir hat boyunca Kastamonu'nun ilçeleri olan Cide, Şenpazar, Doğanyurt, İnebolu ve Abana'da; ayrıca geçmiş dönemlerde tüm Teke yöresinde ve günümüzde sadece Burdur civarında çalınan *tırnak kemane* (Teke yöresinde diğer bir ismi *yörük kemanesi*)'dir.

Tırnak kemane bahsedilen bölgedeki *davul, zurna* ve köçekten oluşan gruplarda, düğünler, dernekler, efe toplantıları ve *seymen* alaylarında vazgeçilmez bir çalgıdır. Günümüzde Burdur'da çalınan *tırnak kemane/ Yörük kemanesi*nin ise önceleri Teke yöresinde yaşayan Yörükler tarafından çalınırken, günümüzde eski önemini kaybettiği ve Burdur'daki icracılarının çalgının son temsilcileri olduğu kaynaklar ve alan çalışmaları sonucunda tespit edilmiştir. Çalgının konargöçerliğin ürünü olduğu ve günümüzde göçebe yaşamın yerini yerleşik hayata bırakmasıyla ortadan kalktığı da söylenebilmektedir (Şekil 19).

Şekil 19. Girit *Lyra*sı, *Kemençe*, *Gadulka*, Karpatos *Lyra*sı, Kastamonu *Kemane*si, Yörük *Kemane*si (Kişisel Arşiv)

Kısaca çalgı; 10. yüzyılda Bizans'ta *lyra dicta* adıyla çalınmış, 13. yüzyılda *rebec* adıyla Avrupa'ya taşınmış, 15. yüzyılda *lyra* olarak Girit'e ve civar adalara gelmiş, 18. yüzyılda Osmanlı İstanbul'unda önce *lyra*, sonra *kemençe* olarak var olmuş, 19. yüzyılda *gadulka* olarak Bulgaristan'a ulaşmıştır. Anadolu'da ise Teke yöresinde çalınan *yörük kemanesi* göçebe kültürünün yerini yerleşik hayata bırakmasıyla kullanımdan kalksa da, Batı Karadeniz'de *tırnak kemane* adıyla varlığını sürdürmektedir. *Rebec* orta çağın sanat müziği çalgısı iken, dansa eşlik amacıyla çalınan *lyra*, *gadulka*, *kemane* ve *kemençe* çalgıları ilk olarak halk icrasında kendine yer edinmiştir. *Kemençe* 19. yüzyılın sonlarında İstanbul *kaba saz takımları*ndan *ince saz*a geçiş yapmış, *gadulka* ise halk müziği icrasıyla birlikte Bulgar senfonik halk müziği orkestralarında, dünya müziği gruplarında ve sokak çalgıcıları arasında çalınmaya başlanmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada yaylı çalgılar Asya ve Avrupa kültürel coğrafyaları bütünlüğünde; icra edildikleri bölgeleri ve ortak, benzer ve farklı özellikleri ile tel üzerinde ses elde etme teknikleri (perde basma teknikleri) bağlamında incelenmiş, tespitler yapılarak, sınıflandırma ve metodoloji önerileri getirilmeye çalışılmıştır.

- ✓ Genel olarak yaylı çalgılar İç Asya-Orta Asta kökenine bağlı olarak gelişmiş ve buradan yayılmıştır. Tellere parmak ucu ile temas suretiyle çalınan çalgılar; bölgelerine göre *rebab-kemançe-gijak, er-hu, kokyu* gibi isimler almaktadır. Bu aileye ait çalgıların perdesiz bir sapları, deriyle kaplı yarı küre, armut ya da dikdörtgen kutu şeklinde bir ses kutuları vardır ve parmak uçları ile teller temas/baskı suretiyle çalınırlar. Bu ailenin içerisine dahil olabilecek, daha çok yöresel-bölgesel özellikler gösteren ve farklı isimler alan çalgılar da mevcuttur.
- ✓ Tellere parmak ucu ile temas suretiyle çalınan çalgılar Avrupa'da keman ailesi içerisinde değerlendirilmektedir. Tarih içerisinde *rebec, viol, viol da gamba* ve bildiğimiz adıyla *keman ailesi* batının yaylı çalgı grubunu oluşturmaktadır. Özellikle batı yaylıları olarak adlandırılabilecek *keman-viyola-viyolonsel* ve *kontrbastan* oluşan aile evrensel bir özellik ile senfoni orkestralarının, çok sesli orkestraların vb. temelini oluşturmuştur.

✓ Tellere tırnak ile temas suretiyle Balkanlar, İstanbul ve Anadolu'da icra edilen çalgı ailesinin ortak özelliği ise armudî bir yapıya sahip olmasıdır. Nufüs değişimleri, göçler, mübadeleler, savaşlar ve coğrafi yakınlığın bölgeler arası geçişine olanak sağladığını düşündüğümüz bu aile *lyra dicta* ve *rebec*in ardından, Balkanlardan İstanbul ve Anadolu'ya doğru bir yol izlemiş ve *lyra*, *gadulka*, *kemençe*, *tırnak kemane*, *Yörük kemanesi*, *tırnak kemen*çe gibi isimler almıştır. Çalgının çeşitli coğrafi bölge ve dönemlerde, örneğin orta çağda sanat müziği ve dini müzikte, daha sonraları eğlence müziği, dans müziği, sokak müziği ve halk müziğinde, 20. yüzyılda tekrar sanat müziğinde ve yakın dönemde popüler müzikte kullanılması işlevsel açıdan çok geniş bir yelpazenin oluşumunu sağlamıştır.

✓ Asya'da Kazakistan, Kırgızisyan, Moğolistan ve Tuva bölgelerinde çalınan *kıl kopuz, kıl kıyak, morin khuur* ve *igil* çalgıları ise yukarıda bahsedilen çalgı ailesinden farklı bir mensubiyeti taşımaktadır. Bu bölgelerde Turkî halkların yaşaması, Türklerin gelişmiş ilk yaylı çalgısının *oklu kopuz* veya kısaca *okulu- ıklığ* gibi adlar alması bahsedilen çalgıların ortak özellikleridir. Orta Asya'nın pek çok bölgesinde var olmakla birlikte yaygın olarak Kazakistan ve Kırgızistan'da çalınan çalgı türüne, Tuva'da iki telli anlamına gelen *ikili-igil* denilmektedir. Bu ailenin armudi aileden farkı; teknesi, uzun sapı, at kılından yapılan telleri ve at figürüdür. Ayrıca tellere tırnak ile temas suretiyle icra yapılırken, parmak ucunun tuşeye değmediği ve havada kaldığı, zaman zaman et ile tırnak arasındaki bölgenin de kullanıldığı görülebilir. Oysaki armudi olan ailede parmak ucunun çoğu zaman tuşeye değdiği tespit edilmektedir.

✓ Söz konusu kültürel coğrafyandan kısmen uzak olsa da, Hindistan'da çalınan *sarangi ve sarinda* da tellere Asya'da kullanılan şekliyle tırnak ile temas suretiyle icra edilen çalgılar arasındadır. Özellikle klasik müzikte kullanılan *sarangi* ve halk müziğinde kullanılan *sarinda*nın çok sayıda ahenk teli bulunmakta ve bu teller icra edilecek *raga*ya göre akortlanmaktadır.

Sonuç olarak bahsedilen coğrafi bölgelerde yaylı çalgı ailelerinin kendi içerisinde oluştuğu tespit edilmektedir. Batının keman ailesi işlevselliği oranında gelişmiş ve yayılmıştır. Ayrıntılarda ses ihtiyaçlarına cevap veren aileler içerisindeki çalgılar ise çoğunlukla daha yerel ve nadir tını lezzeti sunan versiyonlar olarak kalmışlardır. Ancak söz konusu yaylı çalgı ailelerinin günümüzün kitle iletişim araçları ve internet ortamı vasıtasıyla daha geniş kitlelere yayılma imkânı bulduğu görülmektedir.

Bu makale doğrultusunda, çalgılar hakkında sınıflama yaparken, şekil, fiziksel yapı, icra ediliş teknikleri, icra edildikleri müzik türleri ve stilleri, bölge/yöre/ülkelerinde temsili ve işlevsel rolleri açısından geniş bir perspektiften bakılması gerektiği vurgulanmalıdır. Çalgı bağlamı ile ele alındığında, yakın bölgelerde benzer özellikler ve farklı isimler, uzak bölgelerde farklı özellikler ve benzer isimler ile icra edilen çalgıların bölgesel geçişleri, geçiş yol ve sebepleri hakkında ipuçları daha kolay yakalanacak ve yapılan çalışmalar daha sağlam bir zemine oturacaktır.

KAYNAKÇA

ABRASHEV, Bozhidar, GADJEV, Vladimir. 2008. *llustrierte Enzyklopädie der Musikinstrument*, Urheberrechtlich geschütztes Material.

AÇIN, Cafer, 1994. *Enstrüman Bilimi* (Organoloji), İstanbul: Yenidoğan Basımevi.

AKDOĞU, Onur, 1999. *Ulusal Müzikoloji*, İzmir: Selen Yayıncılık, s. 3-5.

ANA BRITTANNICA, 1986. Rebec, *Ana Brittannica*, 18, s. 320-321.

ATAMAN, Ahmet Muhtar, 1947. *Musiki Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basım Evi.

BAINES, Antony, 1992. *The Oxford Companion to Musical Instruments*, London: Oxford University Press.

BUCHANAN, Donna, 1991. *The Bulgarian Folk Orchestra: Cultural Performance, Symbol and The Construction of National Identity in Socialist Bulgaria*, Texas: Ann Arbor : U-M-I.

BUDA MUSIQUE, 1996. *Musiques De Mongolie - Music of Mongolia*, France. (Booklet-1-27)

ÇOLAKOĞLU, Gözde, 2008. Anadolu'dan Balkanlara Armudi Kemençe: Tarih, Teknik ve İcrasına İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Doktora Tezi*, İstanbul: İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DIAGRAM GROUP. 1976. *Musical Instruments of the World*, New York: UNICEF.

DOWNIE, Margaret, 1981. *The Rebec: an Orthographic and Iconographic Study, Ph.D. Dissertation*, Morgantown: West Virginia University, Virginia.

DURING, Jean, MIRABDOLBAGHI, Zia, 1991. *The Art of Persian Music* (trans. M. Anvar), Washington D.C.: Mage Publishers,

ENGEL, Karl. 1883. *Early History of the Violin Family,* London: Novello, Ewer.

FARMER, Henry George, 1997. *Studies in Oriental Music (ed. E. Neubauer, F. Sezgin), Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, Frankfurt.

FETIS, François Joseph, 1869. *Histoire Generale De La Musique*, Paris: Librairie de Firmin Didot Freres.

GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp, 1958. *Asya ve Anadolu Kaynaklarında Iklığ*, Ankara: Ses ve Tel Yayınları,

GAZIMIHAL, Mahmut Ragıp. 1961. *Musiki Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

GAZIMIHAL, Mahmut. Ragıp, 1975. *Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız*, Ankara: Ses ve Tel Yayınları.

JENKINS, Jean, OLSEN, Poul Rovsing, 1976. *Music and Musical Instruments in the World of Islam*, London: World of Islam Festival Publishing Company.

KARTOMI, Margaret J., 1984. *Musical Strata Sumatra, Jawa and Bali, Music of Many Cultures*, ed. Elizabeth May, University of California, 111-133.

LEVIN, Theodore. 2001. *Garland Encyclopedia of World Music Volume 6: The Middle East*, ed: Virginia Danielson, USA: Routledge.

MILLER, Lloyd Clifton, 1999. *Music and Song in Persia*, Surrey: Curzon Press.

ÖGEL, Bahattin, 2000. *Türk Kültür Tarihine Giriş 9*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖZKAN, Güner. Kişisel Arşiv.

PARLAK, Erol. Kişisel Arşiv.

RICA, Timoty. 2004. *Music in Bulgaria*, New York: Oxford University Press.

SACHS, Curt, 1992. The History of Musical Instruments, New York: Norton Company.

SERTKAYA, Osman Fikri, 1982. Eski Türkçe'de Mûsikî Terimleri ve Mûsikî Âlet İsimleri, *Doktora Tezi,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

STOCK, Jonathan. 1993. A Historical Account of the Chinese Two Stringed Fiddle Erhu, *The Galpin Society Journal*, 46-Mart, s.83-113.

SUZUKEY, B., 1989. Tuvinskie, Traditsionnie Muzikalni İnstrumenti Kızıl.

VERTKOV, Konstantin Aleksandrovich, 1980**.** The Atlas of the Musical Instruments of the People of the U.S.S.R.

İnternet Kaynakları

HUGHES, David. Kokyu Maddesi, 15.11.2013.

http://0www.oxfordmusiconline.com.divit.library.itu.edu.tr/subscriber/article/grove/music/48402?q=kokyu&search=quick&pos=1&_start=1#firsthit

REMNANT, Mary. Rebec Maddesi, 20.11.2013.

http://0www.oxfordmusiconline.com.divit.library.itu.edu.tr/subscriber/article/grove/music/23000?q=rebec&search=quick&pos=1&_start=1#firsthit

The Institute of Ismaili Studies, 06.11.2013.

http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=106106.

WOODFIELD, Ian and ROBINSON, Lucy, Viol Maddesi, 11.11.2013.

http://0www.oxfordmusiconline.com.divit.library.itu.edu.tr/subscriber/article/opr/t237/e10732?q=viol&search=quick&pos=3&_start=1#firsthit